

האירוס כ-Iris

בקרב החוקרים והקהל הרחב קיים חוסר בהירות בשאלה כיצד יש לכנות בעברית את הצמח Iris - איריס או אירוס? כדי למצוא תשובה או אסמכתא, עלינו לפנות בראש ובראשונה למקורות העבריים הקדומים. במשנה נזכר פעמיים צמח בשם "אירוס" או "ארוס" (כלאיים פ"ה מ"ח; אהלות פ"ח מ"א). והשאלה היותר חשובה היא, האם הכוונה בכלל לצמח ה-Iris?

יצחק ספיר, במאמר מעורר עניין וחשיבה, קבע שה'אירוס' של המשנה אינו צמח ה-Iris.¹ דבריו מבוססים על שני טיעונים מרכזיים. הראשון, שקיים חוסר התאמה בין תכונותיו המורפולוגיות של ה-Iris, שעליו צרים (עד 5 ס"מ באירוס ארם נהריים), ובין ההקשר ההלכתי במשנה (אהלות פ"ח מ"א), שבה משמע שמדובר בצמח בעל עלים רחבים יותר מטפח (שהוא 8-10 ס"מ, שיעור מינימלי לקבלת טומאה או לגורם החוצץ מפניה). עוד ביקש ספיר להוכיח את דבריו מן הבחינה הלשונית, שלא קיים מעתק מאיריס<לאירוס. הוא מצא אסמכתא בשיטתו של הרמב"ם שמדובר בצמח ה"סיסנבר" (מין Mentha), שעליו רחבים.²

זיהוי האירוס עם ה-Iris התקבל כמעט על כל החוקרים, ולעניות דעתי ניתן לאשש את הצעת הזיהוי הזאת, ולהתמודד עם הטענות כבדי המשקל שהציג ספיר.

מאיריס לאירוס

נתחיל מהעניין הלשוני. ייתכן שמן הבחינה התאורטית לא ייתכן מעתק איריס<אירוס, אך כוחה של הלשון המדוברת כנראה גדול מכל מיני נוסחות, בייחוד כאשר אנו עוסקים במילה שמקורה יווני. רוצה לומר, בכתבי יד עבריים, שעוסקים בתיאור הצמחים וסגולותיהם הרפואיות, נזכר ה-Iris בשם "אירוס", כלומר התנועה השנייה בשורוק, וליתר דיוק קיים מעתק ברור של $u < i$. להלן נביא שתי דוגמות:

1. 'ספיר, 'איריס או אירוס', על אתר ו, תש"ס, עמ' 7-12. וראה שם בהרחבה על חילופי הנוסח והניקוד של מונח זה.
2. משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון (מהד' י' קאפח), ירושלים תשכ"ז, כלאיים פ"ה מ"ח; אהלות פ"ח מ"א; וראה שם: הרב י' קאפח, 'לסדר טהרות', עמ' קעב, הערה 10.

בחיבורו של אסף הרופא מהמאה השישית לספירה, שבו משוקע אוצר בלשני עצום ובו שמות עבריים של צמחים רבים, נזכר האירוס כראשון בסדר הצמחים:³

שושן ברא, והוא אירוס, והוא גלדיולו. והוא נחלק לשני מינים, האחד נצתו לבן והשני כמין תכלת. ועליהן דומה לחרבות ולסכינים ושרשיו דומה לשרשי הקנה וריחו טוב.⁴

לתיאור זה חשיבות רבה, משום שהוא מביא את שמותיו של הצמח, בלויית תיאור מדויק, המתאים ללא ספק לסוג: Iris. לפי זה קיימת אפשרות למעתקים בין המילים אירוס-אירוס-אירוס.

בתרגומו העברי של ספרו של סלדינו די אסכולי (1430) ניתן למצוא בבירור אסמכתא לצורה הלשונית של אירוס-אירוס:

איריאוש הוא שורש עשב, כפי היוונים יאמרו 'ליליאו', והם ב' מינים. והא' מהם עושה הפרח פורפורה, ויש לו חלוף מראים כמו שיש לקשת, והקשת יאמר 'איריש' ולפיכך יאמר זה איריאוש, על דמיונו.⁵

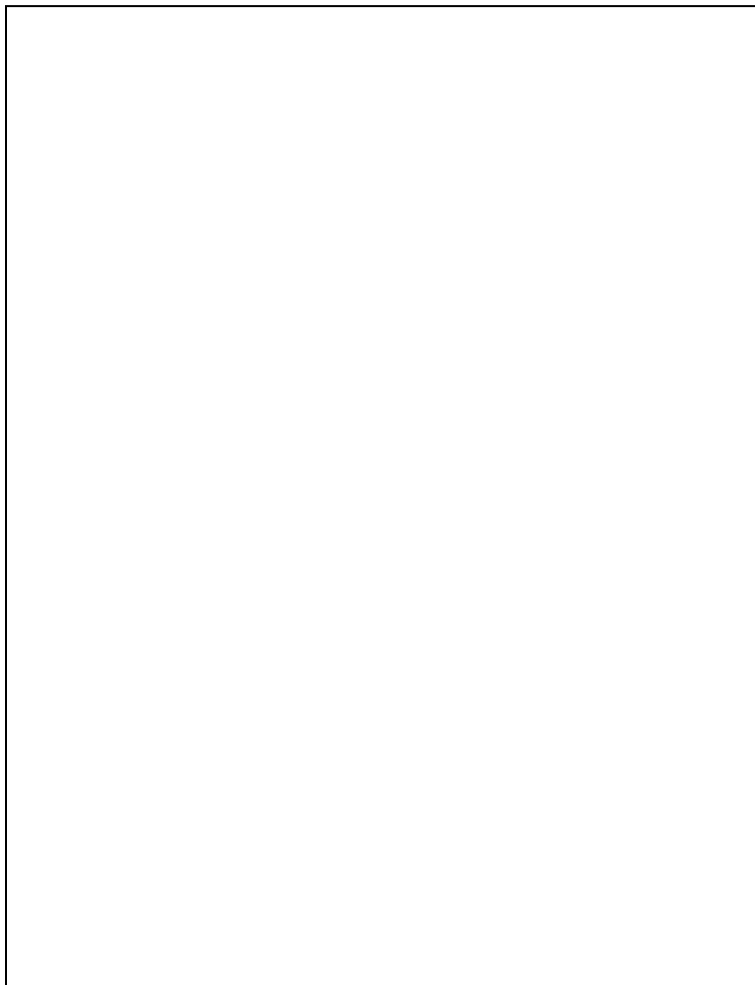
אמנם קשה להכריע מהי צורת הלשון המקורית: אירוס, אירוס או אירוס - או שמא מדובר בהתפתחות פנים עברית. אך העובדה היא, שצורה לשונית כזו קיימת.⁶

מעבר למעתק אירוס-אירוס, היה מקובל בלשון חז"ל גם המעתק אירוס-אירוסיה, כפי שמופיע בירושלמי.⁷ לצורה לשונית זו חשיבות רבה, מפני שהיא קיימת בשם "אירסא" בהקשר ל-Iris, בלשון הסורית והערבית.⁸ אם כן, הירושלמי מזהה את האירוס עם ה-Iris. יתרה מזאת, בלשון העברית הגלילית המאוחרת, אולי בהשפעת הסורית והערבית, אנו מוצאים גם מעתק של ארוס-ארוסא, כפי שעולה מפירוש הגאונים, המתוארך למאה העשירית: "והאירוס: פ' ארוס... ארוס הוא עץ ששמו

3. תיאור הצמח וסידורו באים בעקבות החיבור *De Materia Medica* של דיוסקורידס. שם הזיהוי של ה-Iris הוא ודאי, והוא מבוסס על השם היווני, על תיאורו המפורט וכן על איורים מדויקים של הצמח, כפי שמופיעים בכתבי יד שונים (ראה אירוס מספר 1).
4. ז' מונטנר, 'ספר אסף הרופא', קורות ד, תשכ"ז-תשכ"ט, עמ' 389.
5. ס' די אסכולי, **ספר הרוקחים** (מהד' ז' מונטנר), תל אביב תשי"ג, עמ' 87. וכן ראה בספר **הניסיונות** המיוחס לאבן עזרא, J.O. Leibowitz & S. Marcus, *Sefer Hanisyonot: The Book of Medical Experiences attributed to Abraham Ibn Ezra*, Jerusalem 1984, pp. 232, 260.
6. קיימות כמה אפשרויות למעתקים לשוניים אלה. למשל: א) אירוס-אירוס-אירוס; ב) אירוס-אירוס-אירוס; ג) אירוס-אירוס/אירוס.
7. ירושלמי כלאיים פ"ה מ"ח, ל ע"ב; וכן: **תלמוד ירושלמי** (מהד' י' זוסמן), ירושלים תשס"א, עמ' 163.
8. P. de Lagarde, *Praetermissorum - Libri duo*, Gottingae 1879, p. 24; רמב"ם, 'ביאור שמות הרפואות', בתוך: ז' מונטנר (מהדיר), **כתבים רפואיים** ד, ירושלים תשכ"ה, עמ' 23, מס' 34; א' אלביטאר, **תפסיר כתאב דיאסקורידוס**, ביירות 1989, עמ' 111; ז' עמר ו' בוכמן, **צרי הגוף לר' נתן בן יואל פלקירה**, תל אביב תשס"ד, עמ' 156.

האירוס כ-Iris

בגליל ארוסא".⁹ ידיעה זו מופיעה בפירוש מילים בסדר טהרות, אשר כותבו כנראה שהה בארץ ישראל תקופה מסוימת או שהשתמש בפירוש ארץ ישראלי בן זמנו.¹⁰

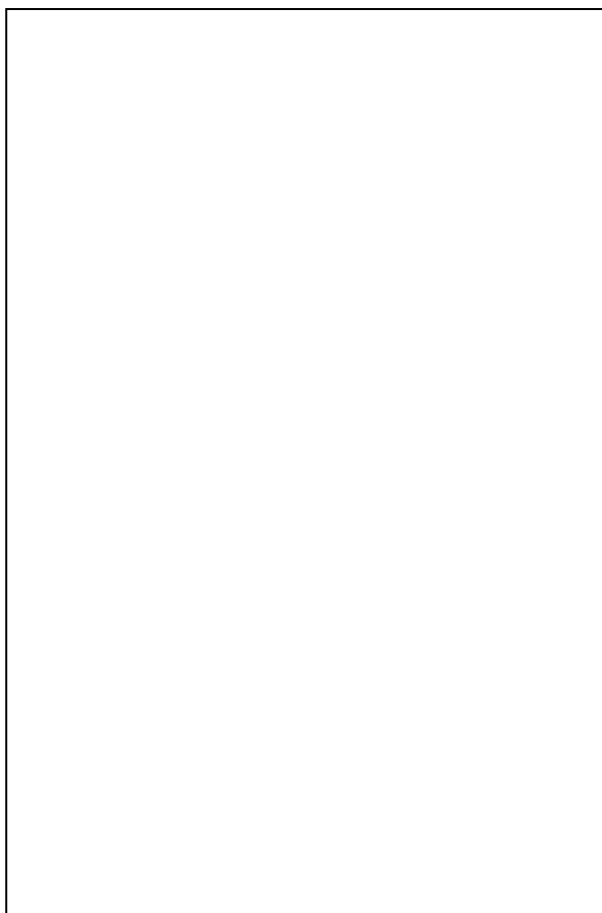

איור מספר 1: איור של Iris מתוך כתב יד של חיבורו של דיוסקורידס *De Materia Medica* (על פי המהדורה הביזנטית משנת 512 לספירה).

9. י"נ אפשטיין, **פירוש הגאונים לסדר טהרות** (מהדורה מחודשת בעריכת ע"צ מלמד), ירושלים-תל אביב תשמ"ב, עמ' 86-87.
10. לדעתי, עדיין קשה להכריע מי כתב חיבור זה: רס"ג, רב האי גאון או מחבר אחר. מכל מקום אין ספק שבחיבור משוקעות ידיעות ארץ ישראליות המשקפות את תקופתו של המחבר. בעניין זה ראה: י"נ אפשטיין (לעיל, הערה 9), עמ' לא-לג, סה-סו.

האיריס הוא צמח שמקבל טומאה

בשורות הבאות אנסה להוכיח, שלא רק שזיהוי ה'אירוס' שבמשנה עם ה-Iris הוא הגיוני, אלא שהוא אף מתבקש על סמך המציאות והרקע של דברי המשנה. ביסוד ההלכה שם, מדובר בצמחים שעשויים להוות אוהל לעניין טומאת מת, או שכשהם מחוברים לקרקע הם חוצצים מהטומאה (משנה אהלות פ"ח מ"א). השיעור המינימלי הדרוש ליצירת מצב זה הוא "טפח מרובע" (שם פ"ג מ"ז), היינו יותר מ-10-8 ס"מ. ספיר טען, שאין תנאי זה מתאים למיני האירוס הגדלים בארץ, שרוחב עליהם צר מאוד. הגדול שבהם הוא אירוס ארם נהריים (Iris Mesopotamica),¹¹ שרוחב עליו עשוי להגיע לכ-6 ס"מ (ראה איור מספר 2). לעומת זאת, ברצוני לטעון שצורת הצמח

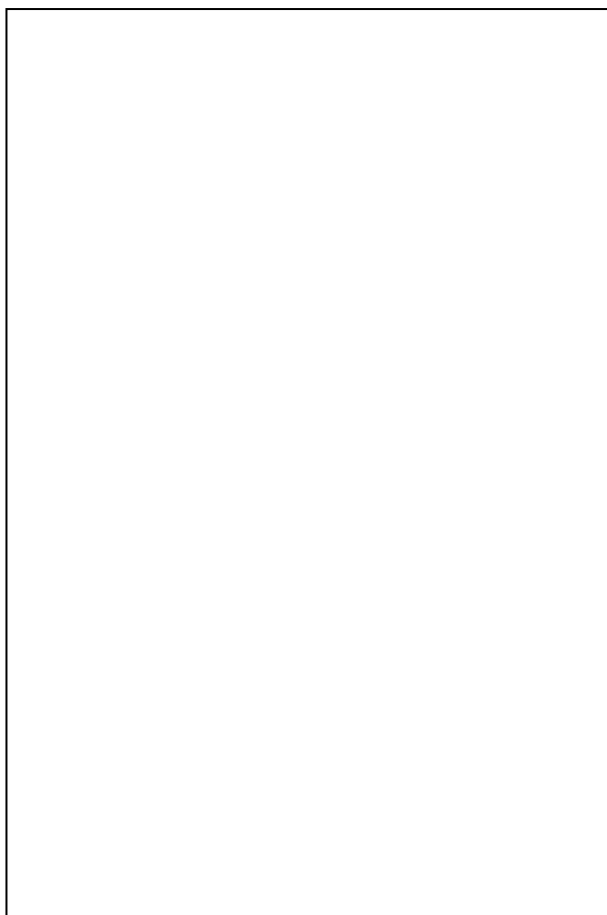

איור מספר 2: אירוס ארם נהריים מאתר חבלתא שבתחום היישוב נווה צוף (צילום: בועז חקלאי).

11. עם מין זה כוללים כיום גם את המין, הנקרא במגדירים שונים בשם 'איריס חיוור' (Iris pallida). ראה: מ' אבישי, **אירוסים בארץ-ישראל**, תל אביב תשל"ט, עמ' 6-7.

ודרך גדילתו מתאימות מאוד ל-Iris שבמשנה, ובמיוחד למין זה: עליו של אירוס זה יוצאים מקנה השורש, ומתרוממים מעל הקרקע בצורה של מניפה גדולה, כאשר העלים יוצרים חפיפה ביניהם. השטח הרבוע המתקבל בבסיס העלים (שמצטרפים זה לזה כמקשה אחת ויוצרים משטח אחיד ורחב) או במרכז המניפה, הוא גדול מטפח רבוע, ובכך העלים יכולים להאהיל או לחצוץ (ראה איור מספר 3).

יתרה מזאת, דוגמות הצמחים שבהן נוקטת המשנה בהקשר לסוגיה זו, ולמעשה לרוב הסוגיות השונות, אינן מקריות¹² אלא נבחרו בקפידה, והן אמורות לשקף מגוון מייצג ושכיח של סיטואציות שבהן עשוי להתקל האדם. מ' כסלו הציע שכל אחד מהמינים במשנה (אהלות פ"ח מ"א): ארוס, קיסוס, יריקת החמור ודלעת יוונית -

איור מספר 3:

אירוס ארם נהריים מאתר חבלתא שבתחום היישוב נווה צוף (צילום: בועז חקלאי).

12. דוגמה מובהקת לכך היא רשימת השמנים והפתילות במסכת שבת פ"ב מ"ב, הנותנת ייצוג לכלל חומרי הבעירה אשר היו שכיחים בארץ ישראל ובתפוצות, בהתאם למגוון בתי גידול ומוצאי חומרים שונים (צומח, חי ומחצב). ראה: ז' עמר וא' שויקי, **במה מדליקין**, תל אביב תשס"ג, עמ' 126-127.

מייצג שיטת צמיחה שונה: "איריס וקיסוס יוצרים בדרך כלל משטחי עלווה זקופים; יריקת-חמור ודלעת יוונית - עלווה אופקית; איריס ויריקת-חמור - עשבים נמוכים למדי; קיסוס ודלעת יוונית - מטפסים"¹³. כמו כן נוסף, שדלעת יוונית מייצגת גידול קיץ תרבותי; יריקת החמור - צמח בר 'רע' רב-שנתי; קיסוס - צמח בר ירוק-עד; ואילו האירוס הוא צמח בר, גאופיט (צמח בעל איבר תשמורת תת-קרקעי), שהנצר (החלק העל-קרקעי של הצמח) העלי שלו ירוק בתקופת החורף והאביב. שני האחרונים טופחו גם בתרבות ובהשקיה סדירה. מיני אירוס אחדים עשויים לקיים את עליהם לאורך כל השנה.

אנו סבורים שבמקרה של מסכת אהלות, הדוגמות הנמנות במשנה הן של צמחים השכיחים בסמוך למקומות שבהם ניתן להיטמא, כמו בתי קברות. כלומר, ייתכן שצמחים אלה משחזרים את נוף בית הקברות של קדמונינו, והם גדלו שם כפליטי תרבות או אולי בצורה מכוונת. הקיסוס (*Hedera*) או הדלעת טיפסו על חומות בתי הקברות, ובמקומות שלא היה תיחום ברור או שלא היו ציוני קבר, היה ניתן לאתר את מקומות הקברים על פי הצמחים, כגון יריקת החמור והאירוס. יריקת החמור (*Ecballium elaterium*) הוא צמח רב-שנתי רודרלי, שבית גידולו הוא מעֵזבות, אשפות ותלים עתיקים. גדילתו מצליחה בבתי קברות מוזנחים, בשל ריכוז גבוה של חנקן ותרבות אורגניות, בבחינת "ועצמותיכם כדשא תפרחנה" (ישעיהו ס"ו, יד).

אירוס ארם נהיים ידוע בארץ ישראל, מן התקופה הקדומה ועד ימינו אלה, כצמח תרבותי הגדל בתחום בתי הקברות. הרופא הסורי דאוד אלאנטאכי, בן המאה השש עשרה, מתאר בחיבור על הרפואות את ה'אירסא', כצמח עם פרח לבן חסר ריח: "ויגדל אצלנו הרבה בבתי קברות וב'אלשאם' יבוא (יפרח) בניסן"¹⁴. המונח 'אלשאם' הוא כינוי למרחב ארץ ישראל וסוריה בימי הביניים. תיאור זה מתאים למין של אירוס לבנבן (*I. albicans*) אשר מצוי גם כיום בארץ כצמח תרבותי, בעיקר בבתי קברות של המוסלמים. מועד פריחתו בחודשים אפריל-מאי. בנוסף למין זה ניתן למצוא בימינו בבתי הקברות המוסלמיים גם אירוס גרמני, חצב, חבצלת החוף ואגבה אמריקנית. צמחים אלה גדלים שם בצורה מכוונת, ויש שאף מקדשים אותם, כפי שמתארים אפרים וחנה הראובני בשנת 1941:

האירוס הגרמני (*Iris germanica* L.) הנשתל בבתי קברות רבים וישנם כפרים שהאירוס הזה יכסה בהם יחידי את כל שדה הקברות, כגון בבית הקברות במוצא, אשר על יד דרך המלך ירושלים-תל אביב וכן בכפרים אחדים בהר אפרים. בעונת פריחתו, באביב ובראשית הקיץ, מקושטים בתי הקברות בחורשות פרחי הכחולים גדולים ונהדרים, המתרוממים על גבעוליהם הגבוהים ומרהיבים את העין. אולם אין

13. מ' כסלו, 'הארוס, הקיסוס, ירקות חמור ודלעת יוונית מביאים את הטומאה וחוצצים - תגובה למאמרו של יצחק ספיר', על אתר י, תש"ס, עמ' 119.

14. ד' אלאנטאכי, תד'כרה אולי אלאבאב ואלג'אמע ללעג'ב אלעג'אב, קהיר 1940, עמ' 63.

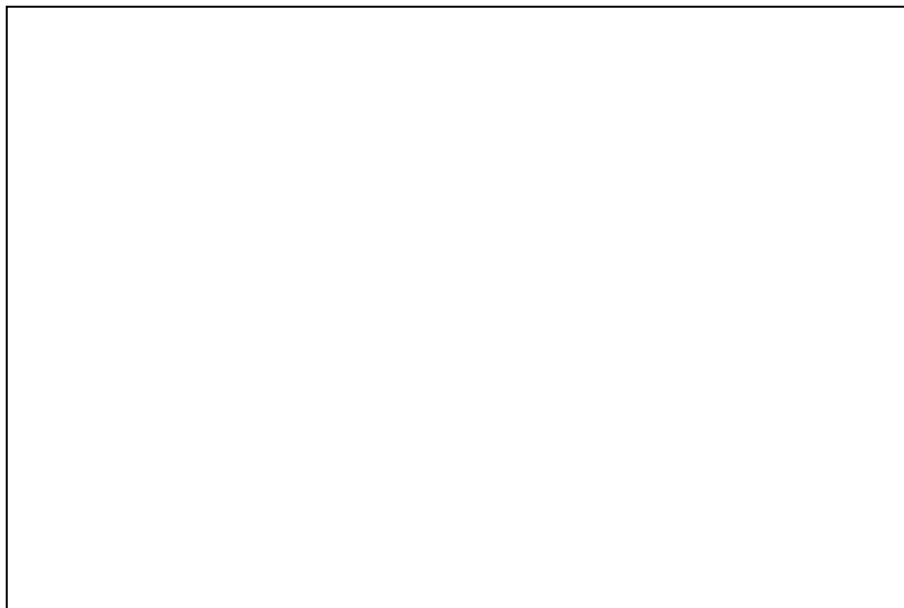
האירוס כ-Iris

איש וילד קוטף מהם: 'חרם!'. כי כל אשר יגדל וכל אשר ימצא על בית הקברות חרם הוא להם, וכל הנוגע באלה יוחרם.¹⁵

אולם כאמור, העלים של אירוס ארם נהריים הם הרחבים ביותר משאר מיני האירוסים והמתאימים ביותר לראליה של המשנה. אכן, גם כיום מין זה גדל בבתי קברות מוסלמיים ובאתרים נטושים שאולי שימשו בעבר כבתי קברות (ראה איור מספר 4).¹⁶

האירוס הוא אחד ממיני השושנים

ומכאן דומה שניתן להאיר עוד כמה ממאמרי חז"ל. 'אירוס' הוא השם היווני, אבל בלשון העברית הוא נכלל בין מיני השושנים. ל'שושן' או 'שושנים' הוצעו זיהויים רבים, ונראה שבדרך כלל אין המדובר במין צמח ספציפי,¹⁷ אלא שם קיבוצי לצמחים גאופיטיים, בעלי פרחים גדולים ומרשימים.¹⁸ אחת מהצעות הזיהוי המבוססות יותר

איור מספר 4: אירוס ארם נהריים בתוך בית הקברות של הכפר עבוד שבדרום השומרון (צולם על ידי המחבר).

15. א' וח' הראובני, **אוצר צמחי ארץ-ישראל א, החצב והיבלית**, ירושלים תש"א, עמ' 44, הערה 4.

16. ע' אלון, **איריסים**, תל אביב תשנ"ב, עמ' 122.

17. בניגוד לשמות עם שם לוואי (שושנת העמקים, שושנת המלך, שושנת הכרמל ועוד), שמתייחסים כנראה למינים ספציפיים.

18. על ההצעות השונות ראה: י' פליקס, **עולם הצומח המקראי**, רמת גן 1976, עמ' 241-234.

ל'שושן' היא, שמדובר בצמח ה-Iris.¹⁹ הצעה זו נתמכת בדברי אסף הרופא, שהאירוס (= Iris) הוא "שושן ברא", היינו שושן הבר,²⁰ או בשמו הערבי "סוסן אסמאנג'וני".²¹

אם אכן כך, נראה שלצמח זה מכוונים דברי המשנה: "תינוק שנמצא בצד בית הקברות והשושנים בידו, ואין השושנים אלא במקום הטומאה - טהור, שאני אומר: אחר לקטן [= מתוך בית הקברות] ונתן לו" (טהרות פ"ג מ"ז). וכי מה עושים שושנים "במקום טומאה" בתוך בית קברות?

אלא שהשושנים הן האירוסים שגדלו כרגיל בתחום בתי הקברות. יוצא אפוא, שתופעת גדילת האירוסים בבתי הקברות כפי שהיא מוכרת לנו בימינו אצל המוסלמים, הייתה שכיחה בעבר גם אצל היהודים.

למרות שאין לנו עדויות ישירות לשתילת צמחים על ידי יהודים בבתי קברות,²² הרי שמכאן עולה, שדבר זה היה מנהג עממי מקובל, שהיה קשור לאמונות שונות הנוגעות לנפשות המתים. כך למשל, היוונים היו נוטעים צמחי אירוס על קברי נשים, מפני שהם האמינו שהם מובילים את נפשותיהן לגן העדן.²³ למעשה, בעמים ובדתות רבים נחשב הדגם של האירוס כסמל החיים וההתחדשות הנצחית, וכן כסמל הקדושה והטהרה.²⁴ גם אצל היהודים כנראה הייתה לתופעה זו משמעות סמלית, שכן השושנים-אירוסים סימלו את הצדיקים הטהורים. הדים לכך אנו מוצאים במדרש המובא בירושלמי, על הפסוק "דודי ירד לגנו לערוגות הבשם לרעות בגנים וללקט שושנים" (שה"ש ו', ב). מה פירוש "וללקט שושנים"? על כך דורש הדרשן, שהיה מודע למשמעות הסמלית של השושנים (= אירוסים): "אלו הצדיקים שמסלקן מביניהן" (ירושלמי ברכות פ"ב ה"ח, ה ע"ג). ליקוט ה'שושנים' נעשה על פי המדרש על ידי הקב"ה, דבר שאינו מסור לבשר ודם. לכן כנראה המשנה בטהרות (לעיל)

19. י' פליקס (לעיל, הערה 18), עמ' 239; ע' פז, 'האם השושן צחור?', **טבע וארץ** ל 8, תשמ"ח, עמ' 17-22, ל 9, תשמ"ח, עמ' 14-19.

20. ז' מונטנר (לעיל, הערה 4). במאמר זה לא הלכנו על פי פירוש הרמב"ם הסובר שהאירוס הוא ה"סיסנבר" (מין *Mentha*), ובכל זאת אנו סבורים שניתן למצוא את ההיגיון למסורת הזיהוי שלו בדמיון השם "סיסנבר" ל'שושן הבר'. טענתו של ספיר (לעיל, הערה 1, עמ' 10), שבערבית המילה 'בר' אינה משמשת בהוראת שדה - אין לה שחר!

21. ראה: רמב"ם (לעיל, הערה 8), עמ' 78, מס' 272, הכולל בערך 'סוסן' מינים שונים ובהם: "השושנה הלבנה ביוונית הוא אירסא".

22. א"א שמש, 'גידול צמחי תועלת ונוי בבתי עלמין יהודיים', **סיני** קכח, תשס"א, עמ' קכד-קלד.

23. E. & J. Lehner, *Folklore and Symbolism of Flowers, Plants and Trees*, New York 1960, p. 64.

24. ראה בהרחבה: ע' פז (לעיל, הערה 19).

מדברת על "תינוק", שאינו אחראי על מעשיו, שנמצאו בידיו שושנים, מה עוד שליקוט עשבים בבית הקברות נחשב לפגיעה בכבוד המתים.²⁵

סיכום

זיהוי האירוס כ-Iris מסתבר גם מההקשר במשנה בכלאיים (פ"ה מ"ח), שבה הוא מופיע עם הקיסוס ועם שושנת המלך, בין הצמחים שאינם מהווים כלאיים בכרם. ההסבר הוא, שמדובר בצמחי בר, שטופחו על ידי האדם לא לצורך אכילה אלא לנוי, לבושם ולרפואה. כל התכונות הללו מגולמות באירוס ארם נהריים ובאירוס הגרמני, הן בשל פרחיהם הגדולים והיפים והן בשל סממני הבושם והמרפא שהפיקו מקנה השורש שלהם.²⁶ אשר למשנה באהלות, הראינו שזיהוי זה מאושש מאוד, הן מהבחינה הלשונית והן מההקשר ההלכתי, לאור הכרת מקומו של צמח זה בנוף הארץ ולאור האמונות של יושביה הקדומים.

25. בבלי מגילה כט ע"א. על האיסור לפגוע בעצים הנמצאים במתחם קברי הצדיקים היהודים, ראה מאמרי, 'פולחן העצים ליד קברי קדושים במסורת היהודית והמוסלמית', אריאל-117-118, תשנ"ז, עמ' 157-158.

26. מ' אבישי, ערך 'אירוס ארם נהרים', החי והצומח של ארץ-ישראל 11, תל אביב 1990, עמ' 242.